

Boekbesprekingen

Rob van Ginkel, **Op zoek naar eigenheid: Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland**. Sdu Uitgevers, Den Haag 1999, 366 pp.

Wanneer voelen we ons Nederlander, als Oranje gewonnen heeft of wanneer we dezelfde taal spreken? Is er sprake van een Nederlandse eigenheid, of speelt zich dat slechts af in onze hoofden?

In ongeveer driehonderd dichtbedrukte pagina's geeft de antropoloog Van Ginkel een historische beschrijving en analyse over het ontstaan van Nederland als een natie, waarbij hij expliciet kiest voor een constructivistische benadering. Hij wil nagaan hoe spraakmakende Nederlanders deze eigenheid onder woorden hebben gebracht.

Van Ginkel begint met een beknopt overzicht van het ontstaan van een Nederlandse natie vanaf de zestiende eeuw tot het begin van de negentiende eeuw. Vanzelfsprekend komen we hierin veel Tollens tegen als de grote vertolker van nationale mythen. Van Ginkel beschrijft de merkwaardige tegenstelling tussen een steeds sterkere homogenisering en tegelijkertijd differentiëring om de regionale identiteit in stand te houden. Uitvoerig behandelt hij het proces van emancipatie van de verschillende bevolkingsgroepen dat heeft geleid tot een verzuilde samenleving. De nationalistische intellectuelen deden een beroep op gemeenschappelijke ervaringen, op gedeelde herinneringen en historische lotgevallen. Ze gebruikten deze clichés en maakten ze tot nationale eigenschappen. Het aardige in deze analyse is dat er in Nederland geen sprake is geweest van onderdrukking van de onderlinge verschillen door de toenemende verzuiling, maar van een constructieve samenwerking op nationaal niveau met behoud van de verzuilde eigenheid.

Van Ginkel schetst de opkomst van nationalistische bewegingen in de periode 1914-1935. Hij laat zien dat de Nederlandse intellectuelen het niet eens konden worden over de begrenzingen van de nationale eigenheid. Hij wijst op de discussies over de Groot-Nederlandse gedachte en de opkomst van de NSB. Alleen socialisten en communisten behielden hun internationale oriëntatie.

Vervolgens laat Van Ginkel zien hoe de discussie over volk en staat, waaraan inmiddels ook sociologen deelnemen, verzandt in verwarring over concepten en definities. Dit betreft niet alleen de discussie over de natie en het nationalisme, maar ook die over de volkskarakterologie.

Een speurtocht naar nationale bindingen is het volgende thema. Daar beschrijft Van Ginkel hoe het interbellum gekenschetst kan worden als het tijdperk van disciplineren en beschaving via zuilgebonden volksopvoeding. Hier is sprake van een paradox: enerzijds het besef dat aansluiten bij de natie een welbegrepen eigenbelang was, terwijl tegelijkertijd de bindingen met de eigen verzuilde achterban werden versterkt.

In 'Streven en strijd om eigenheid' behandelt Van Ginkel de periode van de Duitse bezet-

ting. Hij beschrijft hier hoe de Duitse bezetting werd ervaren en waarom de Nederlandse volksgeest zo belangrijk was: hoe bewaken we het Nederlandse karakter van de samenleving ondanks de bezetting? Hij laat in kort bestek zien welke rol historici, sociologen en volkskundigen hebben gespeeld, wat ze dachten en deden in de bezettingstijd. Hij beschrijft de wederwaardigheden van de Nederlandse Unie, de gijzelaars van St. Michielsgestel, die een blauwdruk voor een Nieuw Nederland hadden ontwikkeld.

De naoorlogse periode plaatst Van Ginkel in het perspectief van de discussie over culturele herkolonisering: moralisme en nationalisme. Hij bespreekt de rol van organisaties als de Nederlandse Volksbeweging, het Nationaal Instituut, Nederlands Volksherstel, de beweging rond de volkshogescholen en de Nederlandse jeugdbeweging, die op dat terrein allerlei initiatieven ontplooid hebben. In deze periode legde het verkrampde en conservatieve cultuurnationalisme, dat aan het eenheidsdenken ten grondslag lag, het af tegen de soevereiniteitsgedachte.

De vroege jaren vijftig worden in Van Ginkels studie gekenmerkt door cultuurpessimisme en modernisering. De massa diende gestuurd te worden en de burger gedisciplineerd. De verdedigers van de vooroorlogse burgerlijke cultuurpolitiek wilden deze massa verheffen, ze streden vooral tegen het nihilisme. Van Ginkel laat zien hoe zij een cultuurpolitiek ontwikkelden die was gebaseerd op een morele paniek die ze zelf in het leven hadden geroepen. Men begon zelf te geloven in een cultuurcrisis. Ook bij Van Ginkel zien we de nuances in het standaardbeeld dat we hebben over de jaren vijftig als een periode van hard werken, fatsoensrakkerij en een conservatisme dat gericht was op restauratie en wederopbouw. Hij wijst op de studies van Stuurman, Ellemers, van J. Kennedy, die dit beeld later bijgesteld hebben. De politieke en maatschappelijke elite was niet meer in staat het cultureel conservatisme te verdedigen in het moderniseringsproces. Sociologen werden de nieuwe begeleiders van het moderniseringsproces, zij werden aangesproken op de sociale beheersbaarheid ervan.

De heftige jaren zestig krijgen in deze studie eigenlijk nauwelijks bijzondere aandacht. Van Ginkel lijkt zich te plaatsen in de rij van intellectuelen, onder wie Hofland, die meer continuïteit zien dan wezenlijke veranderingen. Hij citeert Hofland, die in 1986 stelt dat er eigenlijk alleen maar sprake is van informalisering van maatschappelijke verhoudingen. Met andere woorden, de omgangsvormen zijn wat veranderd en het ontzag voor gezag is verminderd. Verder is alles eender gebleven. Van Ginkel ziet de veranderingen vooral in de samenstelling van de Nederlandse bevolking van een tamelijk homogene natie naar een multi-etnische samenleving, met een grote culturele diversiteit. Hij besluit zijn historische zoektocht naar de eigenheid van het Nederlandse volkskarakter met een hoofdstuk over culturele identiteit in het licht van het toegenomen multi-etnische en multiculturele karakter van de Nederlandse samenleving in het perspectief van het Europese eenwordingsproces. Hij sluit zich daarbij aan bij De Swaan die Nederland als cultuurnatie binnen de EU eerder sterker ziet worden dan verzwakken, gelet op de kracht van de Nederlandse taal en cultuur. Terwijl aan de ene kant de politieke en economische afhankelijkheidsrelaties zullen worden versterkt, zal de behoefte aan nieuwe zekerheden zich uitdrukken in nieuwe aandacht voor regionale en nationale culturele tradities, met hun eigen referentie- en identificatiekaders.

In zijn slotbeschouwing wijst Van Ginkel op de voortdurend geconstrueerde zelfbeelden, zoals pragmatisme, moralisme, consensus, tolerantie en gelijkheid. Of dit klopt laat Van Ginkel in het midden. Wel wijst hij er op dat een constante in de beschrijvingen over Nederlanders de afkeer van extremen en extremisme is. Hij besluit met de woorden 'helderheid over de vraag wat nu Nederlandse eigenheid was en is, blijft ook aan het eind van deze studie vaag'. Hij relateert daarmee zijn zoektocht naar de eigenaardigheden van de Neder-

lander. De vraag is of dit voorbehoud nodig is. Met deze studie over de vraag of er wel een Nederlands volkskarakter bestaat, heeft Van Ginkel een indrukwekkende prestatie geleverd, maar een duidelijk antwoord wil hij blijkbaar niet geven.

Henk Kleijer
SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen
Amsterdam

Jessika ter Wal en Maykel Verkuyten (red.), **Comparative perspectives on racism**. Ashgate, Aldershot 2000, 290 pp.

Dit boek is het resultaat van een internationale conferentie over comparatief onderzoek naar racisme, die in 1998 in Utrecht werd gehouden. Het vergelijken van de aard en mate van racisme in diverse landen of culturen is een lastige onderneming. Voor een betekenisvolle vergelijking zijn equivalente definities en operationaliseringën noodzakelijk. Maar het onderzoek naar racisme kenmerkt zich juist door een gebrek aan consensus in de conceptualisatie en operationalisatie van centrale begrippen zoals vooroordelen, xenofobie en racistisch geweld.

In 12 bijdragen wordt in dit boek vanuit verschillende sociaal-wetenschappelijke disciplines een licht geworpen op zeer uiteenlopende thema's, zoals de conceptualisatie, het discours en de verklaring van racisme, alsmede de mogelijkheden voor monitoring en racismebestrijding. Door deze grote variëteit krijgt de lezer een goed overzicht van de verschillende vraagstukken op het brede terrein van racisme en vooroordelen. Wie echter afgaande op de titel van het boek een coherent overzicht van state-of-the-art *comparatief* onderzoek verwacht, zal lichtelijk teleurgesteld worden. Een aantal bijdragen is namelijk gebaseerd op data verzameld in één enkel land, waarbij de auteur dan kort ingaat op de mogelijkheid voor toekomstig vergelijkend onderzoek. Zo analyseert Van Dijk het parlementaire discours in Groot-Brittannië, maar hij acht zijn theorie ook van toepassing in andere landen. In een andere bijdrage hopen Bolzman e.a. dat hun dataverzameling in andere landen navolging zal vinden.

In een inleidend hoofdstuk schetsen Verkuyten en Ter Wal allereerst de verschillende onderzoeksstrategieën van vergelijkend onderzoek en gaan zij kort in op de mogelijke problemen, met name de functionele equivalentie van de te onderzoeken verschijnselen. In hoofdstuk 2 richt Hirschfeld zich op het proces van sociale categorisatie en de daarbij gehanteerde notie van 'ras' of etniciteit. Hoewel tussen culturen en historische periodes grote verschillen bestaan in de rassen die onderscheiden worden en de wijze waarop deze sociale categorisatie plaatsvindt, stelt Hirschfeld dat de mens een universele behoefte heeft om zijn sociale omgeving te categoriseren. Hij vergelijkt kinderen en volwassenen in hun gebruik van raciale categorieën en toont aan dat zelfs zeer jonge kinderen ras als een 'natuurlijk' en biologisch fenomeen beschouwen, een gegeven dat hij vanuit evolutionair perspectief tracht te verklaren.

In hoofdstuk 3 gaat Wimmer aan de hand van bestaande literatuur na in hoeverre gangbare theoretische verklaringen, zoals de rationele keuze theorie, empirisch houdbaar zijn. Wimmers kritiek op deze theorieën mondt uit in de formulering van een alternatieve theorie. In zijn visie zijn xenofobie en racisme onlosmakelijk verbonden met het proces van staatsvorming, dat door hem gepercipieerd wordt als een proces van sociale uitsluiting. Aan het slot van zijn theoretische bijdrage formuleert Wimmer enkele aanzetten voor toekomstig comparatief onderzoek. Helaas geeft hij daarmee nog geen antwoord op de vraag of zijn

eigen theorie tot concrete toetsbare uitspraken leidt die beter empirisch houdbaar zijn dan de door hem bekritiseerde theoretische noties.

In hoofdstuk 4 staat de conceptualisering van het begrip 'Islamophobia' centraal. Brown bespreekt de historische oorsprong en de kenmerken van deze anti-islam en antimoslim houding, maar gaat daarbij nauwelijks in op mogelijke verschillen tussen landen. De meerwaarde van deze bijdrage in een bundel over comparatief onderzoek is mijns inziens dan ook gering, maar wellicht kan Browns beschrijving wel bijdragen aan een operationalisatie van Islamophobia in comparatief onderzoek.

Het politieke en maatschappelijke discours rond migratie en etnische minderheden staat centraal in een drietal bijdragen. In hoofdstuk 5 analyseert Van Dijk het discours van Britse parlementsleden in een debat over asielzoekers. Hij toont aan dat er grote verschillen bestaan in het discours van de Conservative Party en de Labour Party, zowel met betrekking tot de gekozen topics, als de gebruikte retoriek en semantiek. Volgens Van Dijk wordt het discours bepaald door de onderliggende ideologie. Racisme en racistische ideologieën worden aldus instandgehouden ('gereproduceerd') door het discours van de elite. Van Dijk geeft echter geen antwoord op de vraag naar de sociale basis van ideologieën en discoursen. Waarom hanteren sociale categorieën verschillende discoursen? Welke verschillen bestaan er tussen landen? En in welke mate kan het discours in de loop der tijd veranderen?

Informatiever in dit opzicht is de daaropvolgende bijdrage van Jacobs, die het politieke debat beschrijft als een strijd tussen diverse discoursen. Politieke besluiten zijn daarmee het resultaat van coalities tussen politieke actoren die eenzelfde discours of soortgelijke discoursen hebben. Jacobs analyseert het politieke debat rond het migrantenstemrecht in Nederland en België. Het feit dat het migrantenstemrecht op lokaal niveau in België pas recentelijk is ingevoerd, maar in Nederland al in 1985, verklaart Jacobs door de mogelijkheden of belemmeringen om een pro-stemrecht 'discours coalitie' te vormen. De omgang met extreem-rechtse partijen in beide landen, alsmede het veranderende discours van rechtse partijen speelden hierbij een doorslaggevende rol.

Vanuit het perspectief van politieke mobilisatie analyseren Koopmans en Statham in hoofdstuk 7 het maatschappelijke debat in Groot-Brittannië en Duitsland. De bijdragen aan het debat duiden zij aan als 'political claims making' en daaronder verstaan zij zowel protesten en demonstraties als publieke uitspraken en politieke besluiten. Aan de hand van berichtgeving in kranten brengen zij de actoren en hun standpunten in beeld. Zij besteden vooral aandacht aan het maatschappelijk debat rond antiracisme en antidiscriminatie. Terwijl het debat in Groot-Brittannië zich richt op institutioneel racisme, wordt het in Duitsland vooral gekenmerkt door een moreel appèl voor tolerantie. In navolging van Brubaker, worden deze verschillen door de auteurs gerelateerd aan de verschillende opvattingen van staatsburgerschap en nationale identiteit.

In hoofdstuk 8 en 9 gaat de aandacht uit naar de verklaring van negatieve stereotypen. In een boeiende studie analyseren Hagendoorn en Linssen zowel het perspectief van de etnische meerderheid als de etnische minderheid. In vijf voormalige Sovjet republieken zijn de autochtone meerderheidsgroep én de Russische minderheden ondervraagd. Negatieve stereotypen van de 'zij-groep' blijken in sterke mate gerelateerd te zijn aan het collectieve doel dat aan die groep wordt toegeschreven. Hagendoorn en Linssen onderzochten in hoeverre Russen gepercipieerd werden als een 'vijfde colonne', dat wil zeggen als een etnische groep wier loyaliteit vooral bij Rusland ligt en niet bij de nieuwe onafhankelijke republiek. Hoe sterker de autochtone bevolking van de voormalige sovjetrepublieken van mening is dat Russen een vijfde colonne vormen, des te negatiever zijn hun stereotypen over Russen. Opvallend is dat er ook onder de Russische bevolking een positieve relatie bestaat tussen de mate waarin zij (andere) Russen als een vijfde colonne zien en hun negatieve stereotypen

jegens de autochtone bevolking. De auteurs interpreteren dit als een wederkerige relatie: Russen die menen dat (andere) Russen vooral loyaal ten opzichte van Rusland zijn, vrezen voor negatieve reacties van de autochtone bevolking jegens Russen, en diensgevolge ontwikkelen zij negatievere stereotypen van de autochtone bevolking.

In de bijdrage van Poppe staan veranderingen in stereotypen centraal. In een panelstudie werden autochtone adolescenten uit de hoofdsteden van 6 Oost-Europese landen onderzocht. Omdat er tussen de beide meetmomenten slechts 1 jaar tijdsverschil zit, is het niet verwonderlijk dat Poppe meestal geen veranderingen aantroef. In een viertal landen zijn er echter wel veranderingen in één bepaald soort stereotypen geconstateerd: wanneer het bruto nationaal product van het land gedaald is, worden andere nationaliteiten als minder moreel gepercipieerd.

Het perspectief van de joodse minderheidsgroep staat centraal in de bijdrage van Savulescu-Voudouris en Fuchs. Zij vergelijken de mate waarin joden discriminatie en antisemitisme ervaren in Nederland, Curaçao en Roemenië. De gepercipieerde discriminatie en antisemitisme is in Nederland het laagst en in Roemenië het hoogst. Opvallend is dat joden in Nederland zich relatief vaak gediscrimineerd voelen door de kritiek op de Israëlische politiek. Helaas zijn er in elk land slechts 20 jonge, hoog opgeleide joden geïnterviewd, die benaderd zijn via een 'sneeuwbal'-steekproefprocedure. De bevindingen zijn daarmee niet representatief voor de joodse bevolking en het is de vraag of de aldus gevonden verschillen tussen landen gerelateerd kunnen worden aan historisch-culturele nationale condities, zoals de auteurs trachten te doen.

In de laatste 2 hoofdstukken staat de monitoring en bestrijding van racisme centraal. De meeste kennis over racistisch gedrag is gebaseerd op politieregisters of berichtgeving in de media. Bolzman e.a. hebben echter een unieke (zij het niet internationale) dataset tot hun beschikking. Alle telefoontjes die een Zwitserse antiracismelijn ontving tussen 1995 en 1998 zijn op een gestandaardiseerde wijze geregistreerd. Op basis hiervan formuleren de auteurs een typologie van racistisch geweld, en zij hopen daarmee de basis te leggen voor een gestandaardiseerde dataverzameling in andere landen.

Ook in de laatste bijdrage wordt vooruitgelopen op een toekomstige internationale dataverzameling. Het recentelijk door de Europese Commissie in Wenen opgerichte European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia stelt zich onder meer tot doel om een continu monitoringsysteem op te zetten van racisme en interetnische relaties in de landen van de EU. Codagnone beschrijft in hoofdstuk 12 de problemen bij de opzet van deze monitor, met name de grote variatie in terminologie en conceptualisatie. Voorts formuleert hij een theoriegestuurde selectie van een zeer groot aantal te registreren indicatoren. De opzet van de monitor is zeer omvangrijk en veelbelovend, maar het zal nog een hele klus worden om functioneel equivalente gegevens te verzamelen als basis voor een betekenisvolle internationale vergelijking.

Samengevat bevat deze bundel een aantal interessante studies die tezamen een gevarieerd overzicht geven van de mogelijkheden tot vergelijkend onderzoek naar racisme. Het boek zou nog meer aan belang gewonnen hebben met een slotbeschouwing waarin de uitkomsten, de methodische problemen en mogelijkheden van de gepresenteerde studies systematisch de revue passeren, om zodoende een richtsnoer te vormen voor toekomstig comparatief onderzoek.

Marcel Coenders
Afdeling Methoden en Technieken
Vrije Universiteit Amsterdam

J. Tennekes, **Onderzoekers en gelovigen. Kritische kanttekeningen bij de sociaal-wetenschappelijke bestudering van het christendom**. Kok, Kampen 1999, 155 pp.

Tennekes stelt in dit boek een interessant probleem aan de orde. Zijn uitgangspunt is de spanning tussen de wetenschappelijke kennis van de sociale werkelijkheid en de kennis van de betrokkenen zelf. Die spanning treedt vooral aan de dag in participierend onderzoek, zoals met name onder antropologen gebruikelijk is. Tennekes stelt zich de vraag hoe met die spanning moet worden omgegaan. Dat is een belangrijke vraag omdat niet zelden door zowel onderzoekers als onderzochten betoogd wordt, dat het onderzoek relevant dient te zijn voor de laatsten. Dat sluit natuurlijk geenszins uit dat de onderzochten met onaangename bevindingen geconfronteerd kunnen worden, maar als zij zich in het geheel niet in de resultaten herkennen, wordt de relevantie voor hen hoogst twijfelachtig.

Volgens Tennekes krijgt dit probleem 'een geheel eigen karakter' (p. 11) als het om religie gaat. Dan is namelijk de waarheid omtrent zaken die door de betrokkenen als existentieel worden ervaren, in het geding. Met andere woorden: kunnen betrokkenen zich überhaupt herkennen in wetenschappelijke beschrijvingen van hun godsdienst wanneer daarin geen rekening gehouden wordt met de mogelijkheid dat de religie verwijst naar een andere, niet door de wetenschap te achterhalen werkelijkheid. Bij de beantwoording van die vraag stellen velen zich tegenwoordig voorzichtig op. Zij hanteren het principe van het methodisch agnosticisme of atheïsme (Tennekes gebruikt beide termen) en zetten de waarheidsvraag tussen haakjes. Maar volgens hem heeft dit principe een interne dynamiek die (haast) onvermijdelijk tot reductionisme voert.

Dat alles is voor hem als gelovig christen ook een persoonlijk probleem, omdat er een kloof gaapt 'tussen de inzichten waartoe ik als antropoloog kom in mijn wetenschappelijk onderzoek en de inzichten van waaruit ik als gelovige probeer te leven'. Eigenlijk zou hij mensen die 'iets zouden willen begrijpen van de christelijke religie' willen adviseren de 'meeste antropologische analyses maar te laten voor wat ze zijn' (p. 13). Maar dat gaat hem – gelukkig – te ver en daarom richt hij zijn kritiek op het methodisch agnosticisme. Kort gezegd komt zijn conclusie er op neer dat de onderzoekers hun persoonlijke levensovertuiging niet buiten beschouwing dienen te laten (p.115).

Deze probleemstelling heeft een helder, goed geschreven en lezenswaardig boek opgeleverd, dat tot denken aanzet. In het eerste deel geeft hij een schets 'van de wijze waarop antropologen van buitenaf aankijken tegen inhoud en functie van religie, meer i.h.b. de christelijke religie'. In het tweede beschrijft hij die religie zoals die door gelovigen gezien en ervaren wordt. Het derde deel bevat de kritiek op het methodisch principe en in het laatste deel gaat hij na hoe onderzoek eruit kan zien waarin rekening gehouden wordt 'met de mogelijkheid dat de werkelijkheid waarin christenen geloven ook inderdaad bestaat' (p. 15).

De eerste twee delen zijn zonder meer ter zake. Het is natuurlijk altijd mogelijk contra-indicaties op te voeren, maar datgene waarom het Tennekes gaat, wordt helder belicht. Er is inderdaad een 'wereld van verschil'. De kern van het betoog zit uiteraard in het derde deel waarin het methodisch agnosticisme te lijf gegaan wordt. Daarmee heb ik meer moeite, terwijl hij en ik toch in enkele, voor dit boek relevante, opzichten vergelijkbaar zijn: beide 'praktiserend' christen, beide sociale wetenschappers, beide onderzoekers van het christendom, beide ervan overtuigd dat sociaal-wetenschappelijk onderzoek relevant dient te zijn voor kerken en individuele gelovigen, zeker in de huidige tijd waarin vrijwel alle varianten van het christendom in een grotere of kleinere crisis verkeren, althans in de westerse wereld – om het daar maar bij te houden. Laat ik proberen duidelijk te maken waarop mijn twijfels gebaseerd zijn.

Allereerst dan dit. Zoals gezegd, vindt Tennekes dat dit principe een dynamiek kent die in reductionisme eindigt. Als uit onderzoek blijkt dat (al te) menselijke verschijnselen als machtsbegeerte, instrumentalisering van religie en dubieuze legitimaties (God wil het) in het religieuze veld een belangrijke rol spelen, wordt daaruit volgens hem heel gemakkelijk afgeleid dat religie ook niet meer is dan dat. Met andere woorden, in de praktijk werkt het methodische principe niet. Ook als men dat reductionisme niet bedoelt, gaat van dergelijke analyses toch wel degelijk die suggestie uit. Als bijvoorbeeld Bax interessante analyses levert over Mariaverschijningen en het gedrag van daarbij betrokken franciscanen in Medjugorje, laat hij die volgen door de waarschuwing dat hij geen enkele uitspraak doet over de 'waarheid' of 'authenticiteit' van de verschijningen en de daarmee verbonden religieuze verschijnselen en praktijken noch over 'de integriteit van de betrokken individuen'. Tennekes noemt dat 'bezweringen' (p. 90) die hem niet overtuigen en voert dan aan dat hij zelf uit de betreffende analyses die reductionistische conclusie wel getrokken heeft. Dit is overigens een persoonlijke uiting waarmee, mijns inziens, nog niet het bestaan van een interne dynamiek aangetoond is.

Ook al niet omdat er tegenover de voorbeelden van Tennekes andere gesteld kunnen worden waarin dat reductionisme vermeden is. Een klein boekje als Peter Bergers *Rumor of angels* kan duidelijk maken hoe dat te vermijden valt. Weber is natuurlijk ook een voorbeeld, dat door Tennekes erkend wordt, maar in de huidige tijd en zonder de suggestie van vergelijking kunnen onder meer ook *Gods Volk de mist in* van K. Dobbelaere, de onderzoeken onder de gereformeerden van Dekker en, als ik het zeggen mag, mijn boeken over *Om de beheersing van het charisma. Heil en macht in de R.K. Kerk* en *Het laatste monopolie van de R.K. Kerk*, genoemd worden, hoewel die beide in een onverhuld machtspectatief zijn geschreven.

Vervolgens lijkt het mij dat in het betoog van Tennekes een paar noodzakelijke onderscheidingen worden verwaarloosd. Met name maakt hij mijns inziens onvoldoende onderscheid tussen een religieuze overtuiging aangaande een transcendente werkelijkheid *tout court* – over bredere opvattingen van religie hebben we het hier maar niet – en de institutionele verschijningsvormen ervan: leerstellige opvattingen, moraalregels, riten en gemeenschapsvormen, de klassieke 4-C: *creed, code, cult, communion*. De door mij genoemde studies oefenen kritiek op de historisch gegroeide vormgeving van de (christelijke) religie. Zij laten de christelijke levensovertuiging als zodanig onverlet, ja trachten die zelfs meer kansen te geven. Dat werkt voor vele huidige gelovigen nu juist bevrijdend; over relevantie gesproken. Bovendien zijn en worden historisch gegroeide vormen door kerkelijke machthebbers al te gemakkelijk gelegitimeerd met een beroep op 'wat onzegbaar is'. Zelfs al zou het vermoeden van reductionisme opkomen, dan is dat toch niet op alle niveaus even bezwaarlijk. Daarmee bedoel ik dat de nadelen van het methodisch agnosticisme tegen de voordelen moeten worden afgewogen. Ik vraag me trouwens af of er in dit opzicht zoveel verschil is tussen sociale wetenschappers en moderne bijbelexegeten, die van de traditionele grondslagen van vele geloofsovertuigingen niet echt veel heel laten. Bij hen komt het methodisch agnosticisme er, voorzover ik zien kan, in het geheel niet aan te pas.

Een derde punt – in het verlengde van het voorgaande – betreft de vraag voor welke groepen of categorieën gelovigen de reductionistisch lijkende onderzoeken nu reëel bedreigend zijn. Als het gaat om de zogeheten 'debunking' van traditionele en belastende opvattingen, voorschriften en handelwijzen zullen sommigen zich bedreigd maar anderen zich juist bevrijd voelen. Kan men beide typen gelovigen tevredenstellen? Het lijkt mij onwaarschijnlijk. Kan men dat opvangen, zoals Tennekes wil, door resoluut voor het eigen engagement uit te komen? Misschien, maar dat heeft weer het bezwaar van de verdenking de analyses in dienst te stellen van de eigen voorkeuren. Methodische distantie lijkt me dan

toch altijd nog beter. Dat geeft ook de ruimte aan de lezers van onderzoeken zelf tot een conclusie te komen omtrent de 'waarheid' van hun godsdienst. De lezers van Kuitert hoeven toch niet allemaal slachtoffers van diens beschouwingen te zijn.

Ik weet dus eigenlijk niet of dat principe, alles overwegende, wel zo bezwaarlijk is. En dan laat ik nog buiten beschouwing dat het inbrengen van de eigen levensovertuiging inzake religie ook zo zijn bezwaren heeft. Dat is, bij gebrek aan doorslaggevende bewijzen – welke die dan ook *in religiosis* mogen zijn – al wel herhaaldelijk duidelijk geworden.

Veel meer dan welles–nietes heeft dat nu ook weer niet opgeleverd. Het lijkt mij dat de benodigde ruimte om elkaars overtuigingen te respecteren nu juist gediend kan worden met het door Tennekes bestreden principe. Iedereen mag dan denken wat hij of zij wil, terwijl dat denken juist kan worden uitgedaagd door de geleverde beschouwingen. Dat alles onder voorwaarde natuurlijk dat dit principe integer gehanteerd wordt. Maar integer hanteren heeft met het principe als zodanig niets te maken.

Tot slot: in het laatste deel stelt Tennekes dat de gelovige onderzoeker zich maximaal moet inspannen om de geloofsvisie van degenen die hij bestudeert, van binnenuit te begrijpen en in zijn theorievorming en empirische analyse rekening te houden met het bestaan van een transcendente werkelijkheid (p. 117). Hij geeft daarvan ook een voorbeeld: onderzoek naar geloofsoverdracht. Helemaal duidelijk wordt mij niet of de door hem geformuleerde wenselijkheid zich in meer uit dan het ruimte geven aan de meningen van de onderzochten; een grotere sensibiliteit voor wat hen beweegt en een zorgvuldiger terminologie waarin de openheid voor het transcendente wat meer doorklinkt. Daarin kan men hem bijvallen maar kan datzelfde niet gerealiseerd worden bij hantering van een zich ten principale onthouden van een oordeel over de werkelijkheid van het transcendente? Vandaar het voortduren van mijn twijfels na het lezen van een stimulerend betoog.

L. Laeyendecker

Ronald F. Inglehart, Neil Nevitte en Miguel Basañez, **The North American trajectory. Cultural, economic, and political ties among the United States, Canada, and Mexico.** Aldine de Gruyter, New York 1996, 198 pp.

Ronald Inglehart behoort waarschijnlijk tot de bekendste politicologen van de laatste decennia. Zijn publicaties in de jaren zeventig over een 'stille revolutie' in West-Europa en Noord-Amerika in de vorm van een verschuiving van 'materialistische' naar 'post-materialistische' waardeoriëntaties in de politiek, vonden zoveel weerklank dat deze termen intussen ook buiten de wetenschap ingang gevonden hebben. Longitudinaal onderzoek in verschillende landen heeft zijn stelling eerder bevestigd dan weerlegd. In later werk tracht Inglehart aan te tonen dat de verschuiving in politieke waardeoriëntatie onderdeel uitmaakt van een bredere cultuurverandering (*culture shift*), waarbij traditionele religieuze en seksuele normen vervagen en plaatsmaken voor individuele autonomie. Dat doet hij ook in het hier te bespreken boek, geschreven met een Canadese en een Mexicaanse vakgenoot. Ze maken daarbij gebruik van de *World Values Survey*, een onderzoek dat in 1990-91 in 44 landen uitgevoerd werd en voortbouwde op een soortgelijk onderzoek uit 1981. Uit Nederland hebben Loek Halman, Felix Heunks en Ruud de Moor hieraan meegewerkt.

Vergelijking van de gegevens uit de drie Noord-Amerikaanse landen in 1981 en 1990-91 bevestigen de auteurs in hun veronderstelling dat de 'stille revolutie' nog steeds doorgaat: het aantal respondenten met een materialistische waardeoriëntatie, en met traditionele opvattingen over religie, arbeid, gezag, opvoeding en seksuele relaties nam in de drie lan-

den tussen 1981 en 1990 gestaag af, terwijl het aantal postmaterialisten toenam. Voor hun betoog van even groot belang is de waarneming dat de verschillen tussen de drie landen daarbij vaak kleiner werden. Vooral Mexico, in veel opzichten traditioneler dan de andere twee, liep zijn achterstand op een aantal terreinen in, zij het niet met betrekking tot het aantal postmaterialisten. Het gezag van de nationale staat en zijn instituties nam in de Verenigde Staten en in Canada sterk af, terwijl het in Mexico slechts licht daalde maar in 1981 al erg laag was.

Deze culturele convergentie tussen de drie landen verklaart mede dat het vertrouwen tussen hen groeide; en dat de steun voor economische en zelfs politieke integratie eveneens toenam. Vooral dat laatste is één verrassende conclusie, die de auteurs dan ook met een zeker aplomb naar voren brengen. Dat het Noord-Amerikaanse Vrijhandelsakkoord (*North American Free Trade Agreement*, NAFTA) op vrij veel instemming kon rekenen, viel enigszins te verwachten. Anders dan de vaders van het Verdrag van Rome en de Europese Unie, stond de scheppers van NAFTA geen politieke eenwording als einddoel van economische integratie voor ogen. Alleen tegenstanders van het Vrijhandelsakkoord, zoals de Canadese vakbondsleider McDermott, waarschuwden voor het gevaar dat 'we will all be bloody Americans by the end of the century'. Niettemin verklaarde een kwart van de ondervraagde Canadezen en Mexicanen geen enkel bezwaar te koesteren tegen opheffing van de landsgrenzen met de Verenigde Staten. Van de Amerikaanse respondenten bleek zelfs bijna de helft bereid de grens met Canada zonder meer af te schaffen – die met Mexico werd merkwaardig genoeg niet vermeld.

Het aantal voorstanders van één Noord-Amerikaanse staat nam nog toe indien aan bepaalde voorwaarden werd voldaan, zoals beter milieubeleid, hogere kwaliteit van het bestaan, betere gezondheidszorg (vooral voor Canadezen erg belangrijk). Uiteindelijk bleef slechts een minderheid over – cenderde van de Amerikaanse en Mexicaanse respondenten, 40% van de Canadezen – die staatkundige eenwording onder alle omstandigheden afwees. Identificatie met Noord-Amerika was nog zeer gering, wanneer respondenten gevraagd werd waartoe ze vooral behoorden: hun stad, hun deelstaat, hun land, hun werelddeel of de wereld. Tussen 1981 en 1990 nam echter het aantal dat zich met hun werelddeel of de hele wereld identificeerden wel duidelijk toe, terwijl identificatie met stad en deelstaat afnamen. De auteurs concluderen dan ook dat staatkundige eenwording van Noord-Amerika weliswaar niet op korte termijn, maar wel op iets langere termijn tot de serieuze mogelijkheden behoort.

Ik vermoed dat veel Europeanen deze conclusie zullen lezen met de sceptische glimlach waarmee een oudere broer de wilde jeugddromen van zijn jongste broertje aanhoort. De scepsis wordt nog versterkt wanneer men diverse slordigheden en onnauwkeurigheden in het boek opmerkt. Zo wordt op p. 68 vermeld dat in 1981 in de Verenigde Staten geen vragen werden gesteld over nadruk op autonomie in de opvoeding, terwijl het staafdiagram op de volgende pagina wel aangeeft dat die nadruk tussen 1981 en 1990 met 10% is toegenomen. Het staafdiagram op p. 91 laat een licht toenemend vertrouwen in 'nongovernment institutions' in Mexico zien, maar de tabel op de volgende bladzijde duidt juist op dalend vertrouwen onder de Mexicanen in hun kerken, onderwijsinstellingen, rechtspraak en pers – de 'niet-gouvernementele instellingen' dus.

Belangrijker dan deze (storende) details is natuurlijk de vraag hoe betrouwbaar en valide de men het onderzoek vindt. Helaas zijn de auteurs vrij karig met methodologische gegevens. In een voetnoot wordt vermeld dat het onderzoek werd uitgevoerd door 'professional survey organizations with a great deal of experience' (p. 26). In een bijlage wordt wel de in 1990-91 gebruikte vragenlijst afgedrukt, maar niet die van 1981. Over representativiteit van de steekproef en respons heb ik niets kunnen vinden. Dat wekt twijfel, juist bij een

enquête over onderwerpen die niet op de politieke agenda staan en waar de meeste respondenten waarschijnlijk zelden of nooit over nagedacht hebben. Stel nu dat de nonrespons in dit geval vrij hoog was bij Noord-Amerikanen die over het algemeen weinig vertrouwen hebben in vrijhandel en politieke integratie – laagopgeleide, economisch minder fortuinlijke groepen bijvoorbeeld –, dan zou dat de uitkomst flink kunnen vertekenen.

Van even groot belang is natuurlijk de vraag of men 'basic values' wel door middel van enquêtes kan opsporen, die de meeste mensen toch bij wijze van spreken in een verloren half-uurtje tussen afwas en journaal invullen of – nog erger – in een telefoongesprek omstreeks etenstijd, met één oog op de krant of op de televisie beantwoorden. Nu is het wel geruststellend dat sommige uitkomsten aan onze stereotiepe verwachtingen voldoen – Canada blijkt bijvoorbeeld een waardepatroon te kennen dat veel gemeen heeft met dat van de vroegere kolonisator Groot-Brittannië, terwijl Mexico ook veel gelijkenis vertoont met het Spaanse moederland – maar voldoende validiteit garandeert dit natuurlijk niet.

Ook het theoretisch model dat Inglehart, Nevitte en Basañez aan het begin van het boek schetsen, werpt vragen op. Dat waardeconvergentie staatkundige en economische integratie kan vergemakkelijken, lijkt tamelijk plausibel. Maar wellicht van meer gewicht zijn economische belangen, politieke partijen en institutionele factoren, die de auteurs buiten beschouwing laten. Als (typisch Noord-Amerikaanse?) idealistische individualisten zien zij individuele waardeoriëntaties blijkbaar als autonome, nauwelijks manipuleerbare krachten in het politiek proces. Aan de andere kant verklaren ze de waardeverandering die ze waarnemen vrij simpel als gevolg van sociaal-economische en sociaal-culturele processen: welvaartsgroei, stijgend onderwijsniveau, toenemende sociale en geografische mobiliteit (p.14). Ze sluiten blijkbaar niet alleen uit dat waardeoriëntaties door politieke actoren gemanipuleerd zouden kunnen worden, maar ook dat ze ingebed kunnen zijn in ideologieën die wellicht een (gedeeltelijk) autonome ontwikkeling kennen. Zowel het een als het ander is met name bij nationalisme toch wel vaak het geval, naar me voorkomt. Het getuigt dan ook van veel naïviteit om te verwachten, dat nationalisme in welk land dan ook geleidelijk zal verdwijnen als gevolg van toenemend postmaterialisme en individualisering. Was het maar waar, zou je als liberaal kosmopoliet haast verzuchten. De auteurs verstrikken zich overigens in tegenstrijdigheden op dit punt: in hoofdstuk 4 stellen ze vast dat nationalisme in Canada, Mexico en de VS afneemt; in hoofdstuk 6 geven ze toe dat identificatie met het eigen land in de drie landen telkens met 10% is toegenomen, ongeveer in gelijke mate als de identificatie met werelddeel of wereld, maar wandelen daar snel over heen (p. 159-60).

Al met al hebben de drie auteurs een boek geschreven dat weinig sceptici zal overtuigen maar wel stof voor discussie biedt.

*A.P.M. Lucardie
Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
Rijksuniversiteit Groningen*